

Történelemtudományi Doktori Iskola
Dr. Óze Sándor DSc
egyetemi tanár

Eszmetörténeti Műhely
Dr. Fröhlich Ida DSc
egyetemi tanár

A doktori értekezés tézisei

**A Mélység titkai:
Értelmezési keretrendszerek és rejtett struktúrák a *Šumma izbu*
ómen sorozatban**

Témavezetők:
Dr. habil. Bácskay András
egyetemi docens
Dr. habil. Kalla Gábor
egyetemi docens

Készítette: Macska Viktorné
Esztári Réka Mária

Budapest
2018

BEVEZETÉS

la na-bu-ú li-in-da-bar-ú-'in-ni
Azok, kiknek neve nincsen
fogadják (ezt) tőlem!
(SpTU 5, 248 obv. 9. nyomán)

Az istenek szándékának kifürkészése, az általuk küldött, a kozmikus rendtől eltérő anomáliák formájában testet öltő előjelek (ómenek) értelmezése és a különféle jóstudományok (pl. csillagjóslás, *extispicium*) szaktudást igénylő diszciplináinak kialakulása mondhatni univerzális jelenségek az ókori, s közelebről az ókori közel-keleti kultúrákban. Mezopotámiában azonban a jóstudományok még e tágabb kulturális és intellektuális közegen belül is kiemelkedő jelentőséggel bírtak, mind vallási, mind politikai tekintetben. Mindezt a ránk maradt, a Kr. e. 2. évezred elejétől kezdve írásban hagyományozódó, s az idők során terjedelmileg is egyre bővülő (a Kr. e. 1. évezredre esetenként már több mint száz ékírásos táblából álló) ómen-sorozatok tekintélyes számú kézírata is híven tükrözi. Ezek a tematikus, előjelekből (*protasis*) és azok értelmezéseiből (*apodosis*) álló ómenek tízezreit magukba foglaló gyűjtemények alkották a jóslás különböző ágazataiban jártas tudósok (csillagászok, béljósok, exorcisták, stb.) alapvető szakirodalmát, kiknek legjobbjai az újjaszír (Kr. e. 911–612) királyi udvar befolyásos tagjaiként a mindenkori uralkodó érdekében az istenek jeleit, döntéseit fűrészve a politikai döntéshozatali mechanizmusoknak is meghatározó szereplőivé váltak.

S hogy miben is állt a tudományuk? Az az általános koncepció, mely szerint az istenek döntései és üzenetei mintegy „kódolva” mutatkoztak meg az előjelekben (az írott szövegekben a *protasis*okban), lényegileg determinálta mind az előjel-értelmezés komplex, szakágakra bomló tudományának metodológiáját (azaz a különféle módszereket, melyek révén a tudósok „dekódolták” a jelet és megalkották, *generálták* a megfelelő értelmezést – *apodosist*) – mind pedig a jelen értekezés vizsgálatát, s annak megközelítési módját. Alapvető feltevés ugyanis, hogy „kódolás” és „dekódolás” csak egy adott *kódrendszeren* belül valósulhat meg – s noha ilyesminek létét korábban még csak nem is feltételezte a szakirodalom, amint látni fogjuk, a jelen értekezés keretében lefolytatott vizsgálatok egy komplex, szigorú szabályok szerint működő értelmezési keretrendszert tártak föl, új utakat nyitva mind az ómen-értelmezés metodológiájának, mind pedig a korabeli tudományos gondolkodásmód, érvelés és világnép-konstrukció kutatásában.

A jelen disszertáció keretében egy Kr. e. I évezredű ómen-sorozat hosszabb részletének elemzését tűztem ki alapvető célként – ennek révén pedig az adott kompozícióban megfogható, a korabeli tudósok által alkalmazott értelmezési keretrendszerek, illetve az ómenek egymásra következését meghatározó vertikális szerkesztési elvek rekonstrukcióját. Az elért eredmények azonban messze túlmutatnak a vizsgált szövegen, sőt, az előjel-értelmezés szűkebb értelemben vett tudományán is, hiszen a vizsgálat egy olyan, korabeli tudományos diszciplinákon átívelő, egyszerre interpretatív és generatív holisztikus érv- és eszmerendszert tárt föl, melynek részletes feltérképezése – az ómen-értelmezés metodológiáján túl – az emberi gondolkodás történetének korai fejezeteit is újra-írhatja. De ne szaladjunk ennyire előre!

Fontos ugyanis megjegyezni, hogy az ilyesfajta, hosszabb ómen-szekvenciákra, sőt, egy teljes kompozícióra kiterjedő részletes – s alapvetően strukturalista megközelítésű – analízis már önmagában is újdonságnak tekinthető az assziriológiai szakirodalomban (lásd alább), s persze arra is ki kell térnünk, hogy a vizsgálat tárgyául szolgáló szöveg kiválasztása a legkevésbé sem volt véletlenszerű. A szóban forgó forrás ugyanis nem más, mint a *Šumma izbu* címen ismert teratológiai (azaz torzszületekkel kapcsolatos előjeleket tartalmazó) ómen-sorozat bevezető része, mely

eredetileg önálló kompozícióként hagyományozódott, SAG ITI NU TIL.LA (“A hónapokat be nem töltött”) címen. Utóbbi a modern kutatás vetélésekből, illetve koraszülésekből származó különféle ominózus „matériák,” s a hozzájuk kapcsolódó értelmezések (gyakorta meglehetősen összefüggéstelennek tűnő) gyűjteményeként határozta meg, azonban ismeretes, s a legkevésbé sem mellékes, hogy a mezopotámiai intellektuális hagyomány a SAG ITI NU TIL.LÁ-t azon kevés számú tudományos mű közt tartotta számon, melyeknek ihletője, vagy pontosabban *feltárója* maga a bölcsesség istene, Enki/Ea volt (lásd Lambert 1962: 64, “*Catalogue of Texts and Authors*”). S valóban, ez az ígéretesnek mutatkozó, a korabeli tudományosság egyik „csúcsteljesítményének” tartott kompozíció beváltotta, sőt, túl is szárnyalta a hozzá fűzött kutatói reményeket: a részletes elemzés rávilágított, hogy az itt megfogható értelmezési keretrendszer összefüggései nem csupán az egyes ómenek belső, azaz horizontális asszociációit érintik, hanem ezekből kiindulva és ezeken túlmutatva a szöveg teljes struktúráját is meghatározzák, olyannyira, hogy végül minden egyes ómenről kimutatható, hogy azt az öt megelőző *protasisból* és *apodosisból* generálták – meghatározott asszociatív sémák mentén (melyeket korábban leginkább „hermeneutikai asszociációknak” nevezett a szakirodalom, jelen tanulmányban azonban az „írott kód” elemeiként utalok rájuk, annál is inkább, mivel az „Írás tudományán” alapulnak. Az utóbbi definíciójához lásd Veldhuis 1991: 137–146). Más szavakkal a vizsgálat világossá tette, hogy e kompozíció, mely első látásra (s még a korabeli, kevésbé gyakorlott írónoki szem számára is) csupán (olyakor meglehetősen bizarr) előjelek esetleges halmazának tűnhet, valójában egy teljes mértékben absztrakt, elméleti munka, modern megfogalmazással élve azt mondhatnánk, hogy „mesterséges alkotás”. Névtelen „földi” szerzője azonban a saját koncepciói szerint a legkevésbé sem „alkotott” – épp ellenkezőleg. Mivel a korabeli tudományosság elválaszthatatlan a vallásos képzetektől, bizton állíthatjuk, hogy az előjelekben s azok szövegében megmutató asszociációk, azaz az *Apsú*-ból (a “Mélységből”, Enki/Ea lakhelyéről) származó tudás révén “csupán” a már létezőt térképezte fel: a kozmikus rendszer ezidáig ismeretlen, a szövegben „kódolt” elemeit kívánta feltárni.

Ha e tézisek helytállóknak bizonyulnak, kijelenthetjük, hogy a jelen értekezés egy ezidáig teljességgel ismeretlen jelenség létére mutat rá – melynek leírásához ennek megfelelően teljesen új metodológiára és terminológiára volt szükség. Ezzel egyidejűleg egy új típusú strukturalista analízis kezdetét jelentheti, mely – a korábbi munkákkal ellentétben – már nem egy-egy kontextusából kiragadott ómenre, hanem teljes szekvenciákra, kompozíciókra fókuszál, s utóbbiak közül is elsődlegesen azokra, melyeket szintén a “bölcsesség istenéhez” kapcsolt a mezopotámiai hagyomány.

A MEZOPOTÁMIAI ÓMEN-ÉRTELMEZÉSRŐL ALKOTOTT KORÁBBI NÉZETEK

S hogy miért is különbözik gyökeresen mindez a szakirodalomban olvasható korábbi, ám sok esetben a mai napig is érvényesnek tekintett megközelítésektől és vizsgálatoktól?

Az ómenszövegek hatalmas korpuszát sokáig mintegy negligálta az assziriológiai kutatás. Mondhatjuk, hogy egy naiv, a kognitív fejlődés alacsonyabb fokán álló s a tudományos érvelést, összefüggéseket teljességgel nélkülöző intellektuális hagyomány szellemi termékének tekintették őket, lényegében a világ jelenségeit lista-formába öntő (olykor a lehetőségeket a végtelenségig

bonyolító, sőt, néha bizarr, irreális elemeket is tartalmazó!), összefüggéstelen adathalmazoknak, melyek csupán arról tanúskodnak, hogyan vitték tökélyre a több ezer évvel ezelőtt élt „kuruzslók” idejük végeláthatatlan fecsérlését (v.ö. „*It is not a waste of time to find out how other people wasted theirs*” – idézi a torzszületésekkel foglalkozó ómensorozat *editio princeps*-ét publikáló Morris Jastrow Bouché-Leclercq görög asztrológiával kapcsolatos nézetét (Jastrow 1914: 42) – melyet egyébként teljes mértékben magáévá is tett. Az ómenszövegekkel kapcsolatos korábbi kutatói attitűdök rövid összefoglalásához lásd Brown 2000: 108–112 és Koch 2015: 7–11). Noha az egyes ómeneken belül felfedezhető, néha igen egyértelmű és világos (főleg az egyszerű analógián alapuló) összefüggések felfedezése nyomán az ilyen és ehhez hasonló nézetek mára már idejét múltnak tekinthetők, a gyűjtemények alapján rekonstruálható értelmezési módszerek szisztematikus elemzése és ezen alapuló rendszerbe foglalása a mai napig várat magára. Annak ellenére, hogy az utóbbi évtizedekben több hosszabb-rövidebb tanulmány keretében számos kiváló kutató vizsgálta a sokszor egyértelműen mesterségesen megalkotott (generált) előjelek *protasis* és *apodosis* (annak értelmezése) közötti belső összefüggéseket (lásd többek közt Guinan 1989 és 1996; Noegel 1995; Greaves 2000; Bilbija 2008; Annus 2010; Frahm 2010; Noegel 2010; valamint de Zorzi 2011), e munkák többsége csupán egyes önálló, különféle szakágakhoz tartozó és kontextusukból teljességgel kiragadott ómenekre, s egy-egy ezekben felfedezhető *ad hoc* asszociatív metódusra (egyszerű analógiákra, az írott formán alapuló grafikus összefüggésekre, a hasonló hangzás által indokolt korrelációkra, stb.) fókuszált. A korábbi tanulmányok tehát esetleges, s gyakorta csupán az írnotudósok kreativitását tükröző „szójátéknak” tekintették az ómenekben felfedezhető korrelációkat, nem feltételezve, hogy ezek valójában egy szigorú szabályok által meghatározott, összefüggő értelmezési keretrendszer elemei volnának. Mindez a mezopotámiai jóstudományokkal foglalkozó legújabb keletű művekre is igaz: így például Marc van de Mieroop kiváló áttekintése (van de Mieroop 2016: 114–140), bár részletesen tárgyalja a különféle asszociatív metódusokat, „hermeneutikai módszereket” (melyek a jelen kutatás keretében rekonstruált kódrendszer különböző szintjeihez, „rétegeihez” tartoznak), lényegében opcionális és esetleges értelmezési eljárásoknak tekinti őket. Megemlíthető továbbá Eckart Frahm egyik legújabb írása is (Frahm 2018), aki a mezopotámiai tudományos gondolkodásmód sajátosságairól értekezve az előjel-értelmezésben detektálható összefüggéseket nemes egyszerűséggel egy „*anything goes*” típusú megközelítés kreálmányainak nevezte.

EGY KOMPLEX ÉRTELMEZÉSI KERETRENDSZER REKONSTRUKCIÓJA I. ÓMENEKEN BELÜLI, HORIZONTÁLIS ASSZOCIÁCIÓK: A *PROTASIS* ÉS *APODOSIS* KÖZTI SZINTAGMATIKUS KAPCSOLAT

Ezzel szemben a jelen kutatás egyik elsődleges célja az volt, hogy rávilágítson: e különféle, a korábbi művek szerint inkonzekvens, *ad hoc* módon alkalmazott ómen-értelmezési technikák valójában egy olyan összefüggő, szigorú szabályok szerint működő rendszer részeit, illetve különböző szintjeit képezték, melynek léte a *protasis*ok és *apodosis*ok korrelációinak részletes, minden egyes elemre és ékjelre kiterjedő elemzése révén kivétel nélkül az összes önálló előjel esetében kimutatható. E tétel

számos esettanulmánnyal alátámasztott bizonyítása elengedhetetlen volt ahhoz, hogy a megfelelő elemzési keretek meghatározása után tovább léphessünk, s az összefüggések e komplex rendszeréből kiindulva megérthessük a szövegek vertikális struktúráját.

Egy újfajta osztályozás és terminológia bevezetése révén e rendszernek három, világosan elkülönülő, egymásra épülő szintjét rekonstruáltam, három olyan „kódot”, melyek együttes alkalmazása tökéletes pontossággal határozta meg a jelek (*protasisok*) megfelelő értelmezését. Az utóbbi első és alapvető szintjét az „egyszerű kód” alkalmazása jelentette, mely a leginkább szembetűnő és általános asszociációkra épült (mint például, hogy egy előjelben megjelenő oroszlán, vagy egy élőlény feje a királyra utalt, vagy hogy a sötét foltok a májon – az égitestek elsötétüléséhez hasonlóan – alapvetően negatív konnotációkkal bírtak és általában szerencsétlenségekre, halálra utaltak), másrészt olyan bináris ellentétpárookra (jobb/bal, fent/lent, stb. oppozíció), melyek meghatározták az értelmezés általános, pozitív avagy negatív mivoltát.

A következő szintet a „**diszciplináris kód**” jelentette, melynek helyes alkalmazása természetesen már jóval specifikusabb szaktudást kívánt meg, hiszen az értelmezőnek tisztában kellett lennie az adott szakág (csillagászat, májjóslás, stb.) sajátos zsargonjával és képzettársításaival: minden egyes bolygó, konstelláció, a máj minden egyes zónája és elváltozása sajátos jelentéssel bírt, meghatározott személyekre (király, koronaherceg, főemberek, stb.), helyszínekre, illetve esetenként specifikus eseményekre is utalva.

Az *apodosis* konkrét megszövegezése azonban már egy harmadik, s talán a leginkább összetettebb kódon alapult: az általam „**írott kódnak**” nevezett értelmezési alrendszer az ékírás alapvető sajátosságain, a poliszémián, homofónián, illetve a (sumer-akkád) kétnyelvűségen alapult. E sajátságok lehetővé tették, hogy a két másik kód által körvonalazott általános tartalomhoz igazodva a tudósok a *protasis* egyes kifejezéseiből, logogramáiból, vagy adott esetben magukból az ékjelekből kiindulva meghatározzák még az *apodosis*ban használható konkrét kifejezéseket is.

EGY ESETTANULMÁNY BIRKÁKRÓL, OROSZLÁNOKRÓL ÉS SZARVAKRÓL – VALAMINT AZ ASSZÍR ÉS BABILÓNI ÉRTELMEZÉSI TRENDEKRŐL

E három, egymásra épülő kód szabályszerű, minden egyes előjel esetében kötelező jellegű alkalmazását egy részletesebb esettanulmány révén is demonstráltam: a disszertáció 3. fejezetében egy hosszabb szövegrészt elemeztem a *Šumma izbu* sorozat V. táblájáról. A terjedelmesebb, összefüggő szövegrészek analízise, mint mondtuk, önmagában is újdonság a szakirodalomban – s ahogyan ezt a 3. fejezet vizsgálata is megmutatta, egy ilyen típusú vállalkozás felettébb gyümölcsöző lehet.

Az V. tábla szövegére több okból esett a választás. Egyrészt, mint a sorozat leginkább archaikusnak tekinthető darabja, meglehetősen világos összefüggéseket tárhat föl azok előtt, akik otthonosan mozognak az egyszerű kód, illetve az *extispicium* diszciplináris kódjának területén (tekintve, hogy az elemzés arra is rámutatott, hogy az utóbbi szolgáltatta a *Šumma izbu* értelmezési apparátusának alapjait is). Másfelől – s eredendően ez volt a fontosabb ok –, az oroszlánfejű, különféle szarvakkal rendelkező (vagy nem rendelkező) birkákról szóló ómenek kiválasztott szekvenciája kiválóan illusztrálja a függőleges tengely mentén történő ómen-generálás egyszerűbb, legtöbb esetben tematikus elven történő formáját – s mint ilyen, alapvetően remek bevezetést nyújtott volna a SAG ITI NU TIL.LA ezzel szemben igen komplex rendszerének feltérképezéséhez. E téren azonban a “szarvas” szekció több meglepetéssel is szolgált, melyek alapvetően a nagyban eltérő asszír, illetve

babilóni recenziókhöz kapcsolódnak. Az utóbbiak pusztán létét, valamint különbségeik okát és természetét a gyűjtemény újabb kiadását publikáló Nicola de Zorzi meglehetősen problematikusnak tartotta (de Zorzi 2014: 462–463) – jelen elemzés tükrében azonban mindezek világos értelmet nyertek.

Az V. tábla esetében valóban két különböző verzió, vagy inkább hagyomány rekonstruálható: egy babilóni, illetve egy (új)asszír. Az utóbbi leginkább sajátos redakciós technikája tekintetében tér el: ugyanis lényegében kiemeli, kivonatolja a hagyományos babilóni recenzió elején szereplő ómeneket, s ezeket adott, világosan elkülönülő s “témába vágó” tematikus szekciók határára szúrja be. Mindez azonban túlmutat valamiféle asszír típusú “*Ordnungswille*” megnyilvánulásán – a “beszúrt” sorok szövege ugyanis, ahogyan erre az elemzés világosan rámutatott, intertextuális utalások, lexikális megfeleltetések, illetve fonetikus hasonlóságok, azaz az írott kód különféle elemei alapján lényegében kódolja a következő, szekció-kezdő ómenek megszövegezését. Assziriológiai szakkifejezéssel élve a beillesztett ómenek lényegében *catchline*-ként funkcionálnak – s olykor mind a *protasis*, mind az *apodosis* “magában foglalja,” ezáltal pedig meghatározza a következő sor tartalmát és kulcs-kifejezéseit.

A vizsgált szövegrész így végül valóban tökéletes át-, illetve bevezetőül szolgált a következő fejezetben tárgyalt jelenségekhez: ám koránt sem egyszerűsége, hanem éppen az asszír verzió által reprezentált, az írott kód alapuló vertikális ómen-generálás – még mindig egy egyszerűbb formájának – kimutatása révén.

EGY KOMPLEX ÉRTELMEZÉSI KERETRENDSZER REKONSTRUKCIÓJA II. ÓMENEK KÖZÖTTI, VERTIKÁLIS ASSZOCIÁCIÓK: A SAG ITI NU TIL.LA “REJTETT” STRUKTÚRÁJA

A SAG ITI NU TIL.LA címen ismert kompozíció egyes ómenei közötti vertikális összefüggéseket a tézis 4. fejezetének keretében a korábban már David Brown (Brown 2000) által is alkalmazott strukturalista modell alapján elemeztem – e modellt azonban, mivel a “bölcesség istenének e kompozíciójában” fellelhető összefüggések, illetve generatív alapelvek mind a horizontális, mind a vertikális tengelyen meglehetősen összetettnek, illetve egymással összekapcsolódónak bizonyultak, némileg módosítanom kellett. A vizsgálat lényegében az imént már említett, *catchline* típusú összefüggések tökélyre vitelét tárta föl: a mű minden egyes ómene, s ezeknek mind a *protasis* és *apodosis*, sőt, mondhatni az összes ékjele asszociatív kapcsolatban állt egymással – az egyes sorok az alapvetően az írott kód alapuló korrelációk révén tulajdonképp kódolták a következő előjelet. Más szavakkal a szerző a legkevésbé sem létező és megtapasztalt jelenségeket listázott, majd értelmezett: a jelenségeket magából a szövegből generálta. Bár kissé ezoterikusnak tűnhet, akár azt is mondhatnánk, hogy saját nézetei szerint a “szöveg alkotta meg önmagát,” hiszen, ahogyan már említettük, a SAG ITI NU TIL.LA nem “emberi alkotás,” sokkal inkább az *Apsû*-ből eredő tudás, a kozmikus rend egy ismeretlen, s láthatóan tökéletes, tökéletesen összefüggő szeletének feltárása, az önmagában is ominózsá váló szövegből történő dekódolása. Mindez, mivel gyökeresen ellentmond az emberi szerzőség koncepciójának, teljesen érthetővé teszi, miért is nem maradt ránk

a művet megalkotó tudós – a mezopotámiai tudományos szakirodalom egyik valódi géniuszának – neve.

ÖSSZEGZÉS ÉS TÁVLATOK: AZ ELŐJEL-ÉRTELMEZÉS ÚJ “GENERÁCIÓJA”

A 3. és 4. fejezetek részletes vizsgálatai jól illusztrálják az ómenszövegek értelmezési keretrendszerének holisztikus, ám szigorú szabályok szerint működő természetét, mind az egyes előjelek interpretációja, mind pedig a generatív alapelvek terén. Mindez azonban még nem jelenti azt, hogy valóban feltártuk az *Apsû* titkait – hiszen csupán rövid bepillantást nyerhettünk a “Mélységbe,” a mezopotámiai tudományos gondolkodás egy ezidáig feltérképezetlen, koherens összefüggésrendszerébe. Szigorú értelemben vett konklúziók helyett ezért inkább a jelen kutatás által nyitott távlatokra hívnám fel a figyelmet: az új módszertan jegyében el kell vetnünk a korábbi megközelítéseket, melyek alapvetően az egyes, dekontextualizált ómenekben fellelhető, *ad hoc* asszociációkra fókuszáltak és ehelyett hosszabb szövegrészeket, kompozíciókat kell vizsgálnunk, figyelembe véve a jelen tanulmányban rekonstruált kódrendszerek együttes, együtt ható működését. Az ilyen típusú elemzés révén az egyes előjelek egy komplex hálózat egymással összefüggő elemeivé válva feltárhatják mind az adott mű “rejtett” struktúráját, mind pedig azt a sajátos, eredendően kontextuális és holisztikus rendszert, melynek megismerése révén közelebb kerülhetünk alkotóik tudományos gondolkodásmódjának, érvrendszerének, illetve világgképének megértéséhez.

IDÉZETT MŰVEK

- Annus, Amar, 2010. On the *Beginnings* and Continuities of Omen *sciences* in the *Ancient World*. In: Annus, A. (ed.), *Divination and Interpretation of Signs in the Ancient World* (Oriental Institute Publications 6), Chicago: The Oriental Institute of the University of Chicago. 1–18.
- Bilbija, J. 2008. Interpreting the Interpretation Protasis-Apodosis-Strings in the Physiognomic Omen Series Šumma Alamdimmû 3.76-132. In: R. J. van der Spek (ed.), *Studies in Ancient Near Eastern WorldView and Society. Presented to Marten Stol on the occasion of his 65th Birthday*. Bethesda, MA: CDL Press. 19–27.
- Brown, D. 2000, *Mesopotamian Planetary Astronomy-Astrology* (CM 18). Groningen: Styx.
- de Zorzi, Nicola 2011. The Omen Series Šumma Izbu: Internal Structure and Hermeneutic Strategies. *KASKAL* 8, 43–75.
- Frahm, E. 2010. Reading the Tablet, the Exta, and the Body: The Hermeneutics of Cuneiform Signs in Babylonian and Assyrian Text Commentaries and Divinatory Texts. In: Annus, A. (ed.), *Divination and Interpretation of Signs in the Ancient World* (Oriental Institute Publications 6), Chicago, The Oriental Institute of the University of Chicago. 91–141.
- Frahm, Eckart 2018b. The Perils of Omnisignificance: Language and Reason in Mesopotamian Hermeneutics. *JANEH* 2018, 1–23.
- Greaves, Sheldon W. 2000. Ominous Homophony and Portentous Puns in Akkadian Omens. In: Noegel, Scott B. (ed.), *Puns and Pundits: Wordplay in the Hebrew Bible and Ancient Near Eastern Literature*, Bethesda, MD: CDL Press. 103–113.
- Guinan, Ann K. 1989. The Perils of High Living: Divinatory Rhetoric in Summa Alu. In: *DUMU-E2-DUB-BA-A / Sjöberg Åke W.* Philadelphia, Pennsylvania: Babylonian Fund, University Museum, Philadelphia. 227-235.
- Guinan, Ann K, 1996. Left/Right Symbolism in Mesopotamian Divination. *SAAB* 10, 5–10.
- Lambert, Wilfred G, 1962. Catalogue of Texts and Authors. *JCS* 16, 59–77.
- Nisbett, Richard E. 2003. *The Geography of Thought: How Asians and Westerners Think Differently... and Why*. London – New York: The Free Press.
- Noegel, Scott B. 1995. Fox on the Run: Catch a Lamassu by the Pun. *N.A.B.U.* 1995, 101–102.
- Noegel, Scott B. 2010. Sign, Sign, Everywhere a Sign: Script, Power, and Interpretation in the Ancient Near East. In: Annus, A. (ed.), *Divination and Interpretation of Signs in the Ancient World* (Oriental Institute Publications 6). Chicago: Oriental Institute of the University of Chicago. 143–162.
- van de Mieroop, M. 2016, *Philosophy Before the Greeks: The Pursuit of Truth in Ancient Babylonia*. Princeton and Oxford: Princeton University Press.
- Veldhuis, N. 1997, *Elementary Education in Nippur: The List of Trees and Wooden Objects*. Groningen: Styx.